

POVJESNIČAR I ETNOGRAFSKI IZVORI

Elinor Murray Despalatović

Ja se već niz godina, od 1979, bavim poviješću seljaštva Hrvatske i Slavonije u razdoblju između 1880. i 1918. godine. Moj se rad temelji na izvorima što sam ih sakupila u Hrvatskoj, najvećim dijelom u Zagrebu.¹

Gospodarska i politička povijest tog vremena dobrim je dijelom obrađena u znanstvenoj literaturi, no seljaštvo je nekako ostalo izvan granica interesa i sustavnog proučavanja.² Na selu su to bile godine krize, mijene i razvoja. Ubrzano dijeljenje zadruga, koje je počelo s ukidanjem kmetstva, nastavilo se: posljedica tog procesa bio je mozaik malih seoskih gospodarstava. Seljaštvo je brojčano raslo velikom brzinom, ali kako je nepoljoprivredna proizvodnja rasla veoma polako, tek je manjina seljaka mogla naći zaposlenje u njoj: tako nastaje karakteristična slika poljoprivredne prenapučenosti. Vezani sve čvršće i čvršće uz tržišnu ekonomiju, seljaci su morali preživjeti dugu i krutu poljoprivrednu krizu u kojoj su cijene proizvoda pale za polovicu, dok su se porezi i nameti više nego udvostručili.³ Filoksera im je opustošila vinograde, a svinjska kuga potamanila krda. Stotine tisuća seljaka napustiše zemlju truhom za kruhom i odoše u prekomorje, većinom u Sjevernu Ameriku. No slika nije posve crna: u selu se širi pismenost, uvode se osnovne zdravstvene službe i bolji načini obrađivanja zemlje. Između 1880. i 1914. godine modernizacija prodire u selo i mijenja neke oblike materijalne kulture, ali ne zadire duboko u život seljaka. On još uvijek živi u okrilju uvriježenih običaja, nazora i institucija, sada već u prisnijem dodiru s gradskim, neseljačkim svijetom, no još uvijek izvan njega.

¹ Ova istraživanja bila su omogućena financijskom pomoću što su mi je pružili Međunarodna komisija za istraživanja i razmjenu naučnih radnika (IREX) i Ministarstvo obrazovanja SAD. 1978/79. bila sam povezana s Odsjekom za povijest Sveučilišta u Zagrebu, a 1985/86. s Etnološkim zavodom, JAZU. Htjela bih ovom prilikom zahvaliti prof. dr. Mirku Markoviću i njegovoj asistentici Zorici Petrić koji su mi pomagali dok sam proučavala studije sela opisane u ovom referatu.

² Važnu iznimku čine studije Bogdana Stojsavljevića, Gornjaci, prilog proučavanju gornočinjenih agrarnih odnosa, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 9, (Zagreb 1959); Šuma i paša u borbi sela u Hrvatskoj i Slavoniji poslije 1848. *Ibid.*, 11, (Zagreb 1961); i Povijest sela Hrvatska-Slavonija-Dalmacija, 1848—1918 (Zagreb 1973).

³ Rudolf Bičanić, Agrarna kriza u Hrvatskoj, 1873—1895, *Ekonomist* 3—5, (Zagreb 1940), 20—21.

Možda bi bilo najbolje da počnem s pitanjem: »Čemu pisati povijest seljaštva?« Povijest seljaštva je još uvijek razmjerno novo područje istraživanja. Premda seljaštvo predstavlja većinu pučanstva zapadne Evrope od početka evropske civilizacije sve do kasno u devetnaesto stoljeće, a u istočnoj Evropi do polovice dvadesetog stoljeća, dok je većina žiteljstva zemalja Trećeg svijeta još uvijek seljaštvo, povjesničari su oduvijek obraćali pažnju na povijest političkih i kulturnih elita. Tomu se ne treba čuditi. Elite ostavljaju za sobom mnogo bogatiju pisanu dokumentaciju nego seljaci. Članovi elita pišu pisma i izvještaje, drže knjige prihoda i rashoda, nerijetko, na naše veselje, zapisuju svoja uvjerenja, misli, osjećaje. Elite su bročano male i lako ih je identificirati. Seljaka je mnogo, oni žive u malim zajednicama razasutim po krajobrazu. O elitama je lakše upćavati nego o seljaštvu: zemljoposjedni odnosi seljaka, njihovi običaji, narječja i oblici izražavanja mijenjaju se od sela do sela, od pokrajine do pokrajine. Kada čovjek proučava seljaštvo, jednoobraznost kulture koju diktira dvor, crkva, škola, jednostavno nestaje. Povijest seljaštva složena je povijest, premda su upćavanja moguća i zakonitosti postaju očite nakon sustavne analize. Elite su izravno vezane uz državno-pravni razvoj, uz rat, diplomaciju, politički život i »visoku« kulturu. Elite su obično smatrane »tvorcima« povijesti, dok seljak stoji izvan nje. On ulazi u povijest tek kada se govori o feudalnom zemljoposjedništvu, o kmetstvu, o oslobođenju kmetova, o širenju novih metoda obrađivanja zemlje ili o povremenim bunama. Mnogi povjesničari još uvijek smatraju seljaka prikladnim predmetom istraživanja folklorista, etnologa, sociologa, ekonomista i antropologa.

Razvoj društvene povijesti u posljednjih nekoliko desetljeća obogatio je znanje i proširio žarište zanimanja povjesničara. On sada proučava radnike, obrtnike, seljake, žene, djecu, obitelj, manjine. Uz pomoć kompjutera povjesničar sada može organizirati i analizirati goleme količine podataka. Društveni povjesničari potražili su u drugih društvenih nauka pomoć pri razvijanju metodologije, teorije i dokumentacije. Francuska škola »Annales« najočitiji je primjer novatorskih pristupa povijesti seljaštva. Marc Bloch je u pripremi za svoje epochalno djelo *Les Caractères Originaux de l'Histoire Rurale Française* (1931) proučio arheologiju, folklor, agronomiju i filologiju. Njegovi sljedbenici, »Annales« povjesničari, ustrajno su pomicali međaše historijskog istraživanja, i s vremenom, neizbježno, izrasla je tako »totalna«, sveukupna, povijest, kao što se vidi, naprimjer, u *Les Paysans de Lanquedoc* (1966) Emmanuela LeRoy Laduriea, ili u *La vie quotidienne des paysans français au XVIIe siècle* (1982) Pierrea Gouberta. Ladurie ide još dalje u svom djelu *Montaillou* (1975). Na osnovi iskaza seljaka svjedoka na suđenju zbog hereze, Ladurie pokušava objaviti materijalni, društveni i duhovni život malog, mahom katarskog sela u brdima južne Francuske krajem trinaestog stoljeća. Historijski podaci osmišljeni su ovdje antropološkim predodžbama. Povjesničari danas upotrebljavaju mnogo više izvora nego nekad: proučavanje prstenova stabla daje podatke o promjeni podneblja,⁴ zapisani primjerci usmene predaje otkrivaju

⁴ Emmanuel LeRoy Ladurie, *The History of Rain and Fine Weather*, u Emmanuel LeRoy Ladurie, *The Territory of the Historian* (prevedeno s francuskoga) (Chicago 1972), 293—319.

mentalne procese srednjovjekovnog mislioca,⁵ povjesničari opisuju odjeću priprostih ljudi, njihovu hranu, njihove stavove prema životu i smrti.⁶

Seljaci ostavljaju iza sebe malo tragova, njihova je kultura kultura usmene predaje. Pismena svjedočanstva sastavljali su neseljaci, koji su zapisali ono što su oni smatrali važnim. Državi i crkvi bili su potrebni podaci o rođenju, smrti, krštenju, braku, običajnom pravu, krivovjerju, zločinu, porezima i nametima. Vlastelini su sakupljali i čuvali podatke o najmu i dužnostima svojih kmetova i najamnika. Ponekad bi netko pribilježio neki primjer usmene predaje, poneki putnik ili lokalni odličnik opisali bi život seljaka, koji se nerijetko našao i u pjesništvu ili prozi.

Podaci o seljacima i društvenom životu sela stariji su i većeg su kontinuiteta u zapadnoj nego u istočnoj Evropi. Podrobni podaci o zemljoposjedu i pučanstvu u selima Engleske sežu u trinaesto stoljeće; podaci iz drugih područja zapadne Evrope gotovo su isto tako stari.⁷ U istočnoj Evropi, toj vjetrometini i granici, sakupljanje i pohrana podataka bili su mnogo teži posao. Kad drugo kmetstvo pada na srednju i istočnu Evropu u petnaestom i šesnaestom stoljeću, u zapadnoj Evropi kmetstvo već nestaje i seljaštvo je uvučeno u zahuktali gospodarski razvoj kapitalizma. Tipični engleski ili francuski seljak poslije oslobođenja od kmetstva bio je najamnik ili napoličar, a ne maloposjednik.⁸ Modernizacija počinje prvo u Engleskoj i do kraja devetnaestog stoljeća zatire sve tragove tradicionalne seljačke kulture; 1890-ih godina prosječnom Englezu seljak je nalik na arheološki izložak.

Moderna etnografija vuče podrijetlo iz Engleske: 1830-ih godina engleski su znanstvenici spoznali potrebu da sakupe opise fizičkih osobnosti i običaja naroda s kojima su Englezi dolazili u dodir putujući po svijetu, pogotovu kada je riječ o tzv. primitivnim narodima, život kojih je bio na udaru napretka.⁹ Povjesničari i društveni znanstvenici Engleske, međutim, počinju proučavati seljake tek nakon drugog svjetskog rata.¹⁰

⁵ A. J. Gurevich, *Categories of Medieval Culture* (prevedeno s ruskoga) (London 1985).

⁶ Fernand Braudel, *The Structures of Everyday Life*, sv. I *Civilization and Capitalism 15th—18th Century* (prevedeno s francuskoga) (New York 1981).

⁷ Alan MacFarlane et al, *Reconstructing Historical Communities* (Cambridge 1977), drugo poglavlje; vidi također napise u Peter Laslett (ed.), *Household and Family in Past Time* (Cambridge 1972).

⁸ Pierre Goubert, *The French Peasantry in the Seventeenth Century* (prevedeno s francuskoga) (Cambridge 1986), drugo poglavlje; Alan MacFarlane, *The Origins of English Individualism* (New York 1978), 10—12. Stanje u Francuskoj stubokom se promijenilo za vrijeme revolucije. Poslije 1789. godine većina francuskoga seljaštva pripada maloposjednicima.

⁹ Vidj. John W. Burton, »Shadows at Twilight: A Note on History and the Ethnographic Present«, u pripremi za *Proceedings of the American Philosophical Society* (1988).

¹⁰ T. Shanin, *The conceptual reappearance of peasantry in Anglo-Saxon social science*, Ernest Gellner, (ed.), *Soviet and Western Anthropology* (New York 1980), 181—191.

Istočna Evropa bila je kolonijalno područje Austrije, Rusije i Turske. Domaća inteligencija nije morala putovati daleko da vidi i proučava društva koja nisu podlijegala zakonitostima razvoja i života zapadnoevropskog obrasca, društva koja još nisu bila dotaknuta industrijalizacijom, urbanizacijom, homogenizacijom, niti su bila zaražena individualizmom. Kako su vladajući slojevi, pa i sama vlada, te građanstvo, bili nerijetko stranci u kulturnom pogledu, pogotovo u početku devetnaestoga stoljeća, nije čudno da je inteligencija, zaokupljena željom da identificira narodnost u etničkom smislu i počne oblikovati modernu nacionalnu kulturu, svrnula pogledom na tradicionalnu kulturu seljaka. Najprije su se poslužili narječjima narodnoga govora kako bi stvorili moderni književni jezik, zatim su sabrali narodnu književnost i izdali je u otmjeno uvezanim knjigama, i, konačno, krajem stoljeća počeli su smisljeno i organizirano sakupljati podatke o životu i običajima seljaka.

1896. godine počeo je novoosnovani Odbor za narodni život i običaje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti izdavati etnografski časopis — *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*. Urednik prvoga broja bio je I. Miletić, a sadržaj nije imao jasno žarište. Godine 1897. urednikom postaje Ante Radić (1868—1918): on daje zborniku smjer i odrednice svojim podrobnim upitnikom *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*, objavljenim u drugom broju.¹¹

Ante Radić nije bio etnolog po struci. On je studirao slavistiku i filologiju i doktorirao na Sveučilištu u Zagrebu 1892. godine. Ali već 1896. postaje jasno da je njegovo znanje etnologije zamašno, jer te godine objavljuje dugačak osvrt na časopise i knjige o narodnom životu i običajima zapadnih i istočnih Slavena¹² Radić je bio urednikom *Zbornika* pet godina (1897—1902), ali u tom kratkom vremenu položio je temelje hrvatskoj etnologiji. Bio je Radić bujan i izvorni mislilac, sređena i stroga duha. Sam je bio seljačko dijete, razapet između dva svijeta, upoznat s oba, udomaćen ni u jednom.¹³ U predgovoru *Osnovi* objašnjava zašto je potrebno sakupljati podatke o narodnom životu i običajima. U južnih Slavena, piše Radić, postoje dvije kulture, kultura gospode i kultura naroda. Nekoć su gospoda i narod bili jedne kulture, ali kada su gospoda primila kršćanstvo i grčko-rimsku civilizaciju, otcijepila su se od naroda, od seljaka, koji su zadržali svoju tradicionalnu slavensku kulturu.¹⁴

¹¹ Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena (ZNZO) 2, (Zagreb 1897), 1—88.

¹² A. Radić, Referat. Bibliografija, ZNZO 1 (1896), 315—363.

¹³ O Anti Radiću vidi: Elinor M. Despalatović, *The Peasant Nationalism of Ante Radić*, *Canadian Review of Studies in Nationalism* 5 (Prince Edward Island, 1978), 86—98; Ljubica Vuković Todorović, *Hrvatski seljački pokret braće Radića*, I: *Antun Radić* (Beograd, 1940); Božidar Murgić, *Život, rad i misli Dr. Ante Radića* (Zagreb, 1937); te neobjavljena magistarska radnja Vitomira Belaja, *Utemeljitelj hrvatske etnologije Dr. Ante Radić*, Sveučilište u Zagrebu, 1955, Vidi također pisma Ante Radića u Bogdan Krizman (ur.) *Korespondencija Stjepana Radića*, 2 sveska, (Zagreb, 1972); i Ante Radić, *Sabrana djela*, 19 svezaka (Zagreb, 1936—1939).

¹⁴ A. Radić, *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*, pretiskano u Antun Radić, *Sabrana djela*, sv. I (Zagreb 1936), 3—10.

Kulturom Radić smatra

Život, način života... česa narodu treba za život, kako radi i počiva, tko mu je drag, a tko mrzak, što mu je pravo, a što krivo, kako se veseli i žalosti, o čem snatri, česa se boji i čemu se nada...¹⁵

A kada govori o narodu,

Ne misli se tu čitav narod, ili hrvatski, ili srpski, ili slovenski, ili bugarski, već se misli onaj veći dio naroda, koji — recimo za sada — živi po selima, rukama radi, koji u velikoj većini ne nosi francuskog odijela, koji nije učio nikakvih, ili gotovo nikakvih škola.¹⁶

Narod, dakle, bili su seljaci, a kultura bila je kultura naroda, kultura seljaka. Kada gospoda spoznaju izvornost narodne kulture, njihove će se predrasude o seljacima raspršiti, mržnja seljaka prema gospodi nestat će, a rascjep između dvaju dijelova naroda bit će zacijeljen.¹⁷

Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu značajan je dokument. Obaseže osamdeset i osam stranica, uključujući predgovor i upute o tome kako valja sakupljati materijal. Sama pitanja pune pedeset stranica teksta. Nedavno sam opisala *Osnovu* jednom antropologu koji poznaje upitnike što su ih anglo-američki antropolozi upotrebljavali krajem prošloga stoljeća, i on je bio zadivljen bogatstvom podataka koje Radić traži.¹⁸ Radićeva *Osnova* gotovo je nepoznata izvan granica Hrvatske.¹⁹ Nekoliko ju je generacija hrvatskih etnologa upotrebljavalo s velikim uspjehom, i premda je danas možda zastarjela,²⁰ ipak je njezina usredotočenost na tradicionalnu kulturu seljaka jedinim razlogom našeg posjeda bogatih zapisaka o životu i običajima seljaka određenog povijesnog trenutka. Pierre Goubert nam daje mnoštvo podataka o vlasništvu, demografskim promjenama pa i materijalnoj kulturi seljaka Francuske u sedamnaestom stoljeću, ali ne može nam reći ništa o njihovim mislima, osjećajima, vjerovanjima.²¹ *Osnova* nam pruža upravo te podatke o izabranim selima.

Koja su pitanja što ih Radić postavlja u *Osnovi*? *Osnova* je podijeljena na tri dijela: Prvi dio: priroda oko čovjeka; Drugi — životne potreptine i rad; Treći — narodno srce, duša i pamet. Prvi dio sadrži pitanja o fizičkom smještaju sela, o tlu, vodi, zraku, topografiji, bilju i životinjstvu, o fizičkim osebujnostima ljudi i jezika kojim se služe. Drugi se dio bavi domom i radom. Ka-

¹⁵ Ibid., 3.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid., 16.

¹⁸ Razgovor s dr. Charlesom Nuckollsom, kolovoz 1987.

¹⁹ Vidi kratak napis Vitomira Belaja, *Modern Theoretical Views of a Croatian Ethnologist of the Late Nineteenth Century* (Antun Radić, 1868—1918) u Timothy H. H. Thoresen, (ed.), *Towards a Science of Man; Essay in the History of Anthropology* (The Hague 1975), 131—136.

²⁰ Vidi Dunja Rihtman-Auguštin, *O nekim metodološkim problemima etnološkog istraživanja sadašnjosti*, *Etnološki pregled* 12 (Ljubljana 1974), 121—127; i Zorica Rajković, *Obilježja etnografske građe i metode njezina terenskog istraživanja*, *Ibid.*, 129—134.

²¹ Vidi, Goubert, *French Peasantry*, 163 i 236.

kva se zdanja nalaze u selu i čemu su namijenjena? Kako je velika kuća, koliko ima prostorija i kako su te prostorije namještene? Što seljani uzgajaju? Kako pripremaju hranu? Kako se odijevaju? Kada jedu obroke? Koje dnevne poslove obavljaju i u kojem godišnjem dobu? Koliko vrsta poslova postoji i tko ih obavlja? Ima li u selu trgovina? Što seljaci trže i s kime? Gdje posuđuju novac? Kakvi su njihovi odnosi s lokalnim vladinim činovništvom, sa svećenikom? Neka od ovih pitanja ponavljaju se s više detaljnosti u trećem dijelu, naprimjer pitanje posudbe novca javlja se ondje pod zaglavkom Pravo (III A/3) i Običaji (VIII A/2).

Treći je dio najzamršeniji i meni najzanimljiviji. Radić ovako objašnjava taj dio:

Ti možeš gledati čovjeka, kako se bogato i udobno i lijepo uredio; možeš ga motriti kod posla, kako ga ili vješto ili lijeno obavlja — ali još ne znaš ne tuče li taj čovjek svoje žene i djece; ne znaš ima li znanca i prijatelja; ne znaš, znade li taj čovjek u društvu zapjevati, u razgovoru se zabaviti; ne znaš što mu sve muči dušu i pamet...²²

Treći dio počinje s pitanjima o međuljudskim odnosima u obitelji, zadruzi, susjedstvu. Koje su razlike u dužnostima i položaju između muškaraca i žena, komu je život lakši? Kako se postupa s djecom, sa starcima, sa bolesnicima? Kako posao i imetak dijele seljane? Kakve se vrste prekršaja običaja mogu naći u selu? Što je običajno pravo u takvim slučajevima? Kako se odgajaju djeca? Kakvi su običaji vezani uz svakodnevne radnje, kao ustajanje, pranje, jelo, sijanje, žetvu, itd.? Kako se seljani zabavljaju? Gdje se sastaju? Kako selo djeluje kao zajednica? Kako seljani slave rođenje, krstítke, ženidbu, koji su obredi vezani uz smrt? Koje su se priče, pjesme, zagonetke, poslovice, igre i plesovi uvriježili u selu? Koji su veliki sveci/blagdani i kako se slave? Posljednji dio upitnika bavi se znanjem i vjerovanima seljana. Tu su pitanja o njihovom znanju o početku svijeta, o tome da li vjeruju u vještice, vile i druge dobre i zle duhove, o liječenju bolesti, o religiji. Pita se što znaju o drugim krajevima, zemljama, religijama, što znaju o povijesti svoga sela. Pita se također misle li da na svijetu ima više zla ili dobra, zašto po njihovom mišljenju postoje carevi, zakoni, vojske, je li rat potreban.

Prvi zadatak, po Radiću, sastoji se u sakupljanju podataka o životu i običajima naroda a prema pitanjima *Osnove*. Kada je sakupljeno dosta podataka, onda će se moći organizirati i proučiti kako bi na kraju iz svega toga proizašlo definitivno djelo »u kojem bi se ocrtao život čitavoga naroda hrvatskoga i najbliže njegove južne braće«.²³ Naglasak je dakle bio ahistoričan, na sakupljanju izvorne predaje, a ne na zapažanjima o mijeni. Ali Ante je Radić bio duboko svjestan da se seljački život mijenja. Mnoga pitanja traže objašnjenja zapaženih promjena. Naprimjer, nakon dugog niza pitanja o narodnoj nošnji, što se nosi, gdje je nošnja načinjena ili kupljena, da li se nošnja mijenja prema uzrastu i položaju nosioca, gdje se nose određeni oblici nošnje, da li seljaci hodaju obuveni ili bosí, dolazi slijedeće pitanje:

²² A. Radić, *Osnova*, 33.

²³ *Ibid.*, 83.

Starinsko odijelo. Sjeća li se tko, da je odijelo bilo kada drugačije? Ima li možda tko takoga odijela? Što se misli, zašto se promijenilo? (Je li novo odijelo ljepše, zgodnije, jeftinije?)²⁴

U gotovo svim studijama koje sam pročitala i u kojima su zabilježeni odgovori na to pitanje, sudionici kažu da jest, mnogo se stvari promijenilo, stare nošnje bile su jednostavnije, manje ukrašene, jeftinije i domaće proizvodnje, a nova je odjeća, tuže se oni, skupa. Hrvatske novine iz toga razdoblja često predbacuju seljacima da troše novac uludo kupujući skupe narodne nošnje.²⁵ Modernizacija je u selo unijela više novca, u nekim slučajevima samo više kredita, i seljanima, pogotovu u vrijeme udvaranja, sve je važnije da su lije-po odjeveni.²⁶ Tako novac nije bio ulagan u gospodarstvo ili kupnju bolje hrane, nego je bio trošen na kićene nošnje.

Ili pitanje o školama:

Otkada ima u kraju škola? Jesu li ljudi odmah s početka rada djecu u školu slali, a šalju li ju danas? Šalju li radije u školu samo mušku djecu i zašto? Ima li još i koliko ima ljudi, koji ne znaju čitati i pisati.²⁷

Statističke podatke o pohađanju škole i o pismenosti lako je naći za svaku općinu, no tek odgovori na takva pitanja daju nam bogatija objašnjenja. Naprimjer, evo odgovora na to pitanje u studiji Sušnjeva sela i Čakovca:

Kako danas, tako i prvele nisu ljudi rado davali svoju dicu u školu, a i dica samo raje su se sranala po kukuruzu, nego li su šla u školu; jer su se bojali batin. Muško su dicu još nikako i slali u školu; jer ki znaj čitat i pisat, taj postani veliki gospodin. Danas ne šalu rado dicu u školu, jer su siromašni, a treba dicitje za odbijat blago. Za zenske i ni škola, jer krađu samo Božu dane, niš jim ne asni, a ružno ji je i vidit, kad ideđu u školu. Muškemu još i asni škola, jer projde u svit i u soldačiju, pak more i žandar ili finanac postat. Svakojako tiradu pametniji ljudi svoju dicu u školu, i to samo mušku, a niki i žensku, najmer kadi ni muški.²⁸

Dio upitnika koji je posvećen zadrugama također sadrži mnogo pitanja o promjenama na selu.²⁹

Ante Radić tako je sastavio *Osnovu* da ju je lako bilo upotrijebiti u bilo kojem selu, župi ili području s osebujnim narječjem ili načinom odijevanja.³⁰

²⁴ IV/5/3, Ibid., 25.

²⁵ Naprimjer: Uzroci narodnog našeg propadanja, Posavska Hrvatska (Slavonski Brod) 47, (23. XI. 1895), 1—2; i Štedljivost i narodna naša nošnja, Podravac (Virje), 44, (5. XI. 1896), 1—2.

²⁶ Tamas Hofer uočio je sličnu pojavu u Mađarskoj, u desetljećima prije prvoga svjetskog rata. Vidi njegovo Phasen des Wandels in östlichen Mitteleuropa, u G. Wiegelman (ed.), Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert (Göttingen 1973), 254—257.

²⁷ A. Radić, *Osnova*, VI/9/a, 41.

²⁸ Juraj Božičević. Narodni život u Sušnjevu selu i Čakovcu, ZNŽO, XI/2 (1906), 217.

²⁹ Vidi VI'a — Život u zadruzi, A. Radić, *Osnova*, 35—36.

³⁰ Ibid., 68—69.

Istraživači nisu bili stranci, došljaci, nego pismeni mještani; seljani, svećenici, pučki učitelji, mladež rodom iz sela koja se trenutačno nalazila u gradu na školovanju. Istraživači su morali poznavati zajednicu u dušu i cijeniti seljaka kao čovjeka. Radić je očekivao da će istraživači bilježiti vlastita zapažanja i da će kada god bude potrebno potražiti savjet u mještana. Studije su morale biti pisane jezikom dotičnog mjesta. Datum primitka studije u Odboru za narodni život i običaje bio je uvijek označen, a ime autora i mjesto podrijetla bili su uneseni u katalog. Autor je bio upućen da upotrebljava samo jednu polovicu stranice te da točno označi na koji se dio *Osnove* odnose pitanja.³¹ Većini sakupljača bila je doznačena naknada za njihov rad.

Najveći dio studija prema *Osnovi* sačinjenih prije prvoga svjetskog rata bavi se selima Hrvatske i Slavonije, ali postoji i dobar broj studija i iz drugih južnoslavenskih područja. Ja sam našla trideset i pet studija iz Hrvatske i Slavonije.³² Od toga broja sedamnaest je gotovo potpuno, tj. sadrže odgovore na gotovo sva pitanja.³³ Najduža potpuna studija je ona iz Starog Štefanja, koja obaseže gotovo 10.000 stranica.³⁴ Ostale obasežu u prosjeku između 200 i 600 stranica. Osam studija hrvatskih i slavonskih sela objavljeno je u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena*, četiri u potpunosti, a četiri u odlomcima.³⁵ Ostale se nalaze u arhivu Odbora za narodni život i običaje JAZU.

Premda je samo sedamnaest studija uglavnom dovršeno, i one koje nisu potpune sadrže mnoštvo podataka i ne smiju se zanemariti. Te su najčešće pisali seljaci sami. Osim trideset i pet studija prema *Osnovi*, u arhivu Odbora pohranjene su još pedeset i dvije nepotpune studije hrvatskih i slavonskih sela ili područja iz istog razdoblja, neke sačinjene prema *Osnovi*, a neke ne.³⁶ Pisaci su u nekoliko slučajeva jedva pismeni seljani kojima je na njihovoj razini obrazovanja bilo nemoguće sačiniti čvrsto organiziran rukopis od, recimo, 600 stranica.

Studije sela ne obuhvaćaju sva područja Hrvatske i Slavonije. Postoji barem jedna studija za svaku od osam županija. Najbolje su predstavljene nekadašnja hrvatska i slavonska Vojna granica i nekadašnja građanska Hrvatska. Iz nekadašnje građanske Slavonije nemamo ni jednu nepotpunu, a kamo-

³¹ Ibid., 71.

³² Arhiv Odbora za narodni život i običaje, (Onžo) Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 132 — Stara zbirka (S. z) 17, 18, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 45, 51, 54, 56, 57, 64, 73, 76, 77, 82, 90, 96, 98, 99, 106; 110, 120, 124, 127a 127b, 127c, 127d, 128, i objavljene studije Otoka, Samobora, Lobora, Prigorja u ZNŽO.

³³ Onžo/S. z. 17, 18, 29, 31, 33, 57, 73, 96a, 98, 110, 120, 127c. 128 i objavljene studije Otoka, Samobora, Lobora, Prigorja.

³⁴ Ibid., 110.

³⁵ Četiri potpune i objavljene studije opisuju Otok (ZNŽO sv. 2, 3, 4, 7), Prigorje (ZNŽO sv. 12, 13), Samobor (ZNŽO sv. 16, 17, 18, 19), i Lobor (ZNŽO sv. 20, 21, 23); četiri koje su objavljene u odlomcima opisuju Trebarjevo Desno (ZNŽO sv. 3, 6), Sušnjevo selo i Čakovec (ZNŽO sv. 5, 11, 15, 20, 23, 25), Smilijan (ZNŽO sv. 10), i Varoš (ZNŽO sv. 24, 25, 26). Dijelovi nekoliko drugih rukopisa također su objavljeni u ZNŽO.

³⁶ Također u Onžo Stara zbirka, JAZU.

li potpunu studiju. Iz okolice Vinkovaca, Bjelovara i Slavenskog Broda imamo niz studija. To je vjerojatno uvjetovano činjenicom da su to bila veća središta, sa svojim novinama i obrazovanim pučanstvom koji su pratili sa zanimanjem rad JAZU. Iskra koja je odgovorna za niz studija iz okolice Vinkovaca vjerojatno je bila tisak izvrsne studije Otoka što ju je sačinio J. Lovretić.³⁷ U lokalnim novinama *Podravcu* iz Virja i *Posavskoj Hrvatskoj* iz Slavenskog Broda poticani su čitatelji da sakupljaju podatke o životu i običajima seljaka za JAZU.³⁸

Nema sumnje da zbirka koja se sastoji od 35 studija ne može biti potpuna, ali sela i područja obuhvaćena njome predstavljaju različite tipove (plainska i ravnička), različite putove povijesnog razvoja (sela bivših kmetova, sela u bivšoj Vojnoj granici, sela s kontinuiranom ili isprekidanom poviješću), različitih veličina (Virje s 8.321 stanovnikom 1900. godine. i Kamenci sa 103 žitelja), područja (Podravina, Posavina, Zagorje, Prigorje, Lika, Gorski kotar, Pokupsko, Žumberak) i različite mješavine narodnosti (neka sela su posve hrvatska, neka posve srpska, u nekima nalazimo mješavine Hrvata i Srba, u drugima opet mješavine njemačkih, čeških i mađarskih manjina).

Što te studije pružaju povjesničaru? Prije svega, to su izravni izvještaji o životu u maloj zajednici. Službene statistike sadrže podatke o pučanstvu, dobi, spolu, vjeroispovijesti i jeziku svakoga sela. Po njima znamo kako je i do koje mjere obrađivana zemlja, od općine do općine, znamo broj stoke i živači u selu, znamo čak koliko se voćaka nalazi u seoskim šljivcima. Godišnji izvještaji županija govore o lokalnoj upravi, o poljoprivrednoj proizvodnji po kotaru, katkada po općini, o javnom zdravstvu, školstvu, iseljavanju, useljavanju, o porezima i otplatama duga na zemlju. Sve su to zanimljive i važne brojke, no s njima u ruci povjesničar stoji izvan života, dnevnih briga i odnosa seljana. Studije sela uvode povjesničara u kuće seljana, omogućuju mu da prisluškuje razgovore domara, opisuju vonj malih, natrpanih kuća zimi, govore o sukobima između pokoljenja, o uzbuđenju vašarskih dana. Studije skidaju veo sa skrivenih područja života: u njima se nalaze podaci o kontracepciji, o tradicionalnom seoskom ljekarstvu, o ašikovanju i ljubakanju, o sitnim prijestupima, zlodjelima. Samo član zajednice može pružiti takve podatke, uljezu oni nisu dostupni.

Studije rađene prema *Osnovi* sastavljene su sređeno i sustavno. Zanima li vas određeni predmet, pročitajte *Osnovu*, nađite dio koji se bavi tim predmetom i potražite taj dio u rukopisu.

U studijama čovjek će naći ne samo odgovore na određena pitanja: seljaci upleću u svoje odgovore primjedbe i korisna zapažanja koja nisu izravno vezana uz pitanje. Naprimjer, u studiji sela Hrnetić teškoće izazvane snažnim iseljavanjem iz područja Karlovca izranjaju u diskusiji o predmetima koji kao da s iseljavanjem nemaju nikakve veze. Autor spominje kako svećenici čitaju pisma iz Amerike za vrijeme mise, govori o teškoćama u koje zapada-

³⁷ Josip Lovretić, Otok, ZNŽO sv. 2(1897) 91—459; 3(1898) 26—54; 4(1899) 46—110; 7(1902) 57—206.

³⁸ Nove knjige, Podravec 8 (16. IV. 1898), 3: Folkloristički zbornik, Posavska Hrvatska, 24 (13. VI. 1895), 3.

ju obitelji iseljenika, zapaža da mnoge udavače ne mogu naći muža.³⁹ U jednom rukopisu iz Zagorja, ma koji bio predmet autorova izučavanja, hrana i glad što vlada u selu prodiru u štivo.⁴⁰

Kada seljani odgovaraju na pitanja, služe se primjerima iz vlastitog života, jer nisu navikli da gledaju na svoj život izvana, s »objektivne« točke zrenja. Takvi primjeri, uobličeni kao anegdote, priče, uvode čitaoca u život seljana, iz njih se vidi unutrašnjost bračnih odnosa, naprimjer, po njima se može prosuditi što muškarci misle o ženama, i obratno, kako ljudi razgovaraju izvan dosluha znatiželjnih uljeza. U studiji iz Virja nalazi se poduži opis napora novodošloga svećenika da modernizira vjerski život svojih župljana.⁴¹ On mijenja sat večernjice i objavljuje vjernicima da će im biti dostupan samo za vrijeme strogo određenih sati kada će biti u župnom uredu. U selu zavlada metež i razdor. To je ustvari priča o sukobu između dvaju shvaćanja vremena, pravocrtnog i kružnog, i dviju kultura, gradske i seoske. Seljaci na kraju pobjeđuju, svećenik biva premješten.

Sastavljači studija bili su mahom muškarci, no nekoliko izvrsnih primjeraka sastavile su žene. U njima nalazimo mnogo više podataka o porođaju, odgoju djece, proizvodnji tekstila, pripremanju hrane, tradicionalnom lječarstvu, o društvenom životu žena, o njihovim stavovima i nazorima.

Studije ne sadrže statističke podatke koji bi se mogli uopćiti. Na pitanje, »Koje su najobičnije bolesti? Od kojih bolesti najviše umiru djeca i ljudi?«⁴² sastavljači mogu dati samo svoje dojmove. U Hrnetiću, naprimjer, pisac kaže da rijetko tko živi duže od trideset i pet godina,⁴³ ali studija iz Virja pokazuje da ljudi ondje dožive pedeset i pet godina.⁴⁴ Ove brojke same po sebi ne kazuju ništa, ali nas mogu potaknuti da postavimo nova pitanja. Smrtnost se može proučiti samo u župskim knjigama rođenih i umrlih. Neke brojke iz studija prema *Osnovi* bacaju svjetlo na službene statistike. Kada čitamo, naprimjer, da je 1895. godine 53,57% posjeda u kotaru Đurđevac bilo površine pet ili manje jutara, dok je u kotaru Dvor samo 32,28% posjeda bilo te veličine, brojke su besmislene.⁴⁵ Da li to znači da su seljaci kotara Dvor bili bogatiji? *Osnova*, međutim, pita:

I/6/a) Je li tlo kamenito, pjeskovito, ilovasto? Ostaju li iza kiše močvare, bare, jame? Je li kraj izvrgnut poplavi? Kakva je prema vrijednosti i cijeni zemlja, ako se prodaje?⁴⁶

Ako se odgovori na ova pitanja spoje sa službenim statistikama o obradi zemlje, proizlazi malo jasnija slika prilika, no ključno je pitanje

³⁹ Onžo/S. z. 29, Milena Sajvert-Pokupska, Selo Hrnetić.

⁴⁰ Ibid., 77, Mijo Špiljak, Etnografska građa iz Pavlovca

⁴¹ Ibid., 18, Josip Tomec, Virje, 343–349.

⁴² II/2/dodatak 1, A. Radić, *Osnova*, 20.

⁴³ Onžo/S. z. 29, 17–18.

⁴⁴ Ibid., 18, 89.

⁴⁵ M. Zoričić, *Gospodarstva u kralj. Hrvatskoj i Slavoniji 31. prosinca 1895.* po obsegu njihovu, *Viestnik kr. zemaljskoga statističkoga ureda u Zagrebu* II(1900), 28, 29.

⁴⁶ A. Radić, *Osnova*, 19.

I/6b) Koliko je te zemlje dosta za prehranu muža i žene s dvoje, troje djece?⁴⁷

Tu je najbolji sudac seljak kada govori iz svoga iskustva.

Koji su glavni nedostaci studija rađenih prema *Osnovi*? Ponajprije, malo ih je. Drugo, svaka je studija rad pojedinca, pa stoga valja naći i identificirati predrasude i »slijepe pjege«. Nasreću broj autora i njihova raznolikost pružaju mnoštvo točaka zrenja. Najlakše je proučavati studije koje su sastavili obrazovani ljudi — svećenici, učitelji, učenici i studenti. Oni pišu jasno, drže se pitanja, ne zastranjuju, nastoje biti objektivni. Svećenici i učitelji znaju selo bolje nego bilo koji novodošljak, ali ako nisu rođeni na selu, onda pripadaju *gospodi*. Jedu li oni što jedu seljaci? Znaju li kako se članovi obitelji odnose međusobno? Ako pitaju seljane što oni misle o svijetu, naprimjer, ili o duhovima i čarolijama, o vjeri, hoće li im seljani kazati istinu? Kada mladi gimnazijalac ispituje odrasle u svojoj obitelji, da ne govorimo o odraslima koji mu nisu rođaci, hoće li dobiti vjerodostojne odgovore?

Ante Radić je uporno tražio da studije prema *Osnovi* budu pisane u narječju dotičnog sela ili kraja. Studija sela Trebarjevo Desno, koju je sastavila Kata Jančerovala, sadrži toliko riječi što su po mišljenju urednika *Zbornika* nepoznate čak i čitaocima *Zbornika*, da ih je valjalo objasniti u bilješkama. Upotreba narječja otežava rad istraživača, pogotovu onih kojima hrvatski nije materinji jezik.

Svaka je studija usredotočena samo na jedno selo ili područje. U tom je njihova mana. Svijet izvan sela kao da i ne postoji. Mi saznajemo tko dolazi u selo tražeći posao, odakle dolaze prosjaci, trgovci, zabavljači, ali kakve su veze sela s okolnim selima, o tom studije šute. Seljani idu na vašar ili na hodočašća, ali ustaljeni odnosi između sela i okolice ostaju magloviti.

Dok god je čovjek ovisan o upitniku kao jedinom izvoru podataka, slika će biti nepotpuna. Upitnik *Osnove* veoma je opsežan, i odgovori su često puni podataka kao šipak koštica. Koliko sam do sada vidjela, vrlo se malo povjesničara pozabavilo zbirkom studija prema *Osnovi*, premda se etnolozi njojme služe. Naprimjer, Dunja Rihtman-Auguštin se za svoju *Strukturu tradicijskog mišljenja* poslužila materijalima o zadruzi iz studija prema *Osnovi*.⁴⁸ Njezina analiza materijala čini dvije trećine njezine knjige. Ali ako se podsjetimo da pitanja o zadruzi čine možda četiri posto materijala u studijama, tada nam postaje jasno koliko je još posla pred nama.

Povjesničari upotrebljavaju razne izvore. Za nas, koje zanima povijest seljaka, etnografski izvori prava su riznica podataka. Studije sela sačinjene prije prvoga svjetskoga rata mogu se upotpuniti kasnijim studijama što su ih sastavili etnografi po zanimanju, naprimjer studije Gorjana i Tomasana Mirka Markovića,⁴⁹ te rukopisima u zbirci Odbora pod naslovom *Nova zbirka i etnološkim djelima o raznim predmetima i problemima*.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Dunja Rihtman-Auguštin, *Struktura tradicijskog mišljenja* (Zagreb 1984), 68—188.

⁴⁹ Mirko Marković, *Selo Gorjani kraj Dakova*, ZNŽO 46(1975), 145—252; i *Selo Tomasanci*, *Ibid.*, 47 (1972), 5—125.

Na području povijesti seljaštva dodiruju se i preklapaju interesi povjesničara, etnologa i antropologa. Povjesničar je možda dublje unesen u pitanja mijene, etnolog i antropolog bave se pitanjima stalnosti i predajom utvrđenih oblika, no u istraživanju oni dopunjavaju jedni druge. Kako bi zahvatio srž nepisanih društvenih oblika, povjesničar iz nužde mora posegnuti za meto-dama i spoznajama što su ih razvili etnolog i antropolog. Još donedavno po-vjesničari su baratili nekim prilično čudnim pretpostavkama o životu selja-ka. Držalo se da seljak nije podlijegao mijeni, da je njegov život tekao bez promjene iz stoljeća u stoljeće, da su sela mahom drevna a njihovo stanov-ništvo stabilno, da je privreda sela isključivo prirodna i gotovo nevezana uz tržište. U zadnje vrijeme svaka je od ovih pretpostavki bila opovrgnuta. Se-ljaštvo raznih zemalja imalo je možda neke zajedničke crte, ali način života seljaka mijenja se od sela do sela, od kraja do kraja, od zemlje do zemlje. Život seljaka neprestano se mijenja. Neke nošnje, naprimjer, što ih mi danas smatramo »tradicionalnima« nisu još postojale u osamnaestom stoljeću. Sela odumiru, onda opet ožive, jačaju, seljaci se sele iz jednog u drugo. Otkako po-stoje trgovišta seljaci su bili donekle ovisni o njima. I, što je najvažnije, se-ljak ima svoju kulturu, ili potkulturu, koja se izražava u složenom tkivu vje-rovanja, običaja i međuljudskih odnosa. Kada čovjek proučava utjecaj moder-nizacije na seljaka držeći to na umu, onda taj proces postaje mnogo složeniji i za seljaka smrtonosniji. To je vjerojatno najvažnija pouka što sam je izvuk-la iz rada na studijama u »Osnovi«.

Zusammenfassung

DER GESCHICHTSSCHREIBER UND ETHNOGRAPHISCHE QUELLEN

Elinor Murray Despalatović

Sowohl die Wirtschaftsgeschichte als auch die politische Geschichte Kroatiens und Slawoniens in der Zeit zwischen 1880 und 1918 ist bereits zu einem Großteil in der wissenschaftlichen Literatur bearbeitet, das Bauerntum blieb jedoch von der systematischen Erforschung irgendwie ausgeklammert. In dieser Zeitspanne wird das Dorf zwar modernisiert und einige Formen der materiellen Kultur dadurch verändert, der Kern des Lebens der Landbevölkerung wird dadurch jedoch kaum gestreift, weil die Bauern auch weiterhin in ihrer Tradition, Weltanschauung und mit ihren Institutionen leben, in einem etwas engeren Kontakt mit der städtischen, also nichtbäuerlichen Welt, aber immer noch außerhalb derselben.

Die Entwicklung der Gesellschaftsgeschichte in den letzten Jahren hat die Kenntnisse und Brennpunkte des Interesses der Historiker erweitert, so daß auch ein ganz neuer Zutritt zur Geschichte des Bauerntums gefunden wurde. Die Ge-schichte des Bauerntums zu schreiben stellt für den Historiker eine besondere Auf-gabe dar, weil er sich nur auf wenige Quellen stützen kann. Die Bauernkultur wird auf mündliche Art tradiert, die wenigen geschriebenen Quellen wurden von Nicht-Bauern verfaßt, die nur dasjenige aufzeichneten, was sie für interessant erach-teten.

Eine wichtige Quelle für die Geschichte des Bauerntums in Jugoslawien stellt die »Osnova za sabiranje i proučavanje grade o narodnom životu« (Grundlage zur Sammlung und zum Studium des Materials über das Volksleben) dar, die Radić

verfaßt und in Nummer 2 der ethnographischen Zeitschrift »Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena« (Sammelband für das Bauernleben und -brauchtum der Südslawen) 1897 veröffentlicht hat. Dieses wichtige Dokument umfaßt 88 Seiten, wovon etwa 50 auf Fragen entfallen, aufgrund derer Angaben über das Leben auf dem Land gesammelt werden sollten. Die Forscher, die aufgrund dieser »Grundlagen« gearbeitet haben, waren keine Fremden, sondern schriftkundige Ortsangesessene: Bauern, Geistliche, Volksschullehrer, junge Menschen, die in der Stadt zur Schule gingen. Die Studien sollten im Dialekt des betreffenden Ortes abgefaßt sein. Die umfangreichste beläuft sich sogar auf 10.000 Seiten, im Durchschnitt sind sie jedoch 200 bis 600 Seiten lang. Sie stellen in ersten Linie einen Direktbericht über das Leben in einer kleinen Gemeinschaft dar, führen den Geschichtsschreiber sozusagen in die Häuser der Bauern ein, lüften die Schleier von verborgenen Lebensabschnitten, machen Angaben, die nur von einem Mitglied dieser Gemeinschaft stammen können.

Auf dem Gebiet der Geschichte des Bauerntums berühren und überlappen sich die Interessen der Historiker, Ethnologen und Anthropologen. Der Historiker befaßt sich vielleicht etwas mehr mit den Fragen der Änderungen, der Volkskundler und der Anthropologe mit den Fragen der Beständigkeit und der Tradierung fester Formen, in ihrer Forschungsarbeit ergänzen sie sich jedoch gegenseitig.

Bei der Arbeit an den »Grundlagen« zeigt es sich sehr deutlich, daß der Bauer seine Subkultur hat. Diese Erkenntnis weist darauf hin, wie vielschichtig der Modernisierungsprozeß bei den Bauern in Wirklichkeit war.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

HISTORIJSKI ZBORNİK GOD. XL (1) str. 1—470, Zagreb 1987.

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUS, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUS

LEKTOR I KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Narudžbe šalžite na adresu:
Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 5000 din.

Izdavanje časopisa sufinancira
Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — travanj 1988.